

مدرسه تفسیری مدینه و میراث قرآنی شیعه

محمود ملکی تراکمه‌ای^۱

چکیده

این مقاله بر آن است که میراث مکتوب تفسیری شیعه در دوران حضور امامان در مدینه را بر اساس «عنوان پژوهی» بازشناسی کرده، گوناگونی آنها را بشناساند، حضور عنوان‌های مختلف و فراوان تفسیری را در این دوران نشان دهد. دو کتاب فهرست شیعی نجاشی و شیخ طوسی، یعنی فهرست مصنفی الشیعة و الفهرست، منابع اصلی ما در این پژوهش است. سی مؤلف با ۴۳ قرآنی، در این حوزه تفسیری حضور دارند که اهتمام شیعه به قرآن و نیاز جامعه شیعی به این گونه آثار را نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: مدرسه مدینه، میراث شیعه، تاریخ تفسیر، میراث پژوهی.

درآمد

امام صادق علیه السلام فرمود:

احتفظوا بکتابکم فانکم سوف تحتاجون إليها. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱ ص ۵۲)

کتاب در ادیان، بویژه ادیان آسمانی واژه‌ای مقدّس است. پیامبران همیشه یا خود از جانب خدا، کتابی را به عنوان پیام او آورده‌اند یا مبلّغ کتاب پیامبر پیشین خود بوده‌اند. از این رو، نقش کتاب در ادیان، بسیار مهم و شایسته توجّه است؛ چرا که در بر دارنده پیامی از آسمان برای هدایت انسان است. از این رو نوشتار، حافظ و نگاهبان پیام آفریدگار شد. این گونه بود که از همان آغاز، قرآن، کتاب آسمانی اسلام، به امر رسول خدا نوشته شد. (ر.ک: کتابة القرآن فی العهد المکی، عبد الرحمان عمر محمّد اسپینداری).

۱. دانشجوی دکتری علوم حدیث تطبیقی دانشگاه قرآن و حدیث قم.

سنت هم از این قانون، مستثنا نیست، برای حفظ سنت که سخن، رفتار و تأیید پیامبر ﷺ است و بیانگر قرآن (نحل: ۴۴) و به فرموده قرآن، پیروی از آن، امری ضرور است (حشر: ۷)، بهترین و مطمئن‌ترین راه، نوشتن است، تا از خطر فراموشی و تحریف بزرهد. رسول خدا ﷺ و همه دوازده جانشین ایشان، همواره بر نوشتن سنت، تأکید ورزیده‌اند. (ر.ک: حسینی جلالی، ۱۴۱۸ ق، ص ۴۷ - ۱۹۵). این سفارش‌ها و تأکیدها، سبب پدیداری نوشتارها و کتاب‌های بسیاری شامل سنت نبوی و در باره سنت نبوی و به تبع سخنان معصومان - که شارحان این سنت و آن کتاب آسمانی هستند - شد.

نگاهی گذرا به دو فهرست کتاب‌های شیعی در قرن پنجم، یعنی فهرست مصنفی الشیعه نجاشی و الفهرست شیخ طوسی، نشانگر وجود آثار فراوان و متنوع یاران امامان در موضوعات متفاوت حدیثی و پیرا حدیثی است. در این میان به دلیل حضور طولانی امامان در مدینه، میراث مکتوب حدیثی یاران این بزرگواران در مرتبت اول جای داشته، جایگاهی ویژه دارد.

مدینه، مهد و مصدر حدیث شیعه است؛ چرا که جز بخشی از حیات امیر المؤمنین، امام کاظم و امام رضا و امام هادی علیهم‌السلام در کوفه، بغداد، مرو و سامرا، همین بزرگواران و سایر امامان در مدینه زیسته‌اند. البته در این میان، امام عسکری علیه‌السلام و امام عصر علیه‌السلام را باید استثنا کرد؛ چرا که روایات این دو بزرگوار، قطعاً در حوزه حدیثی مدینه نمی‌گنجد. امام هادی علیه‌السلام هم به دلیل حضور در مدینه و زندگی کردن سالیان متمادی در سامرا، از تحقیق ما استثنا هستند؛ چرا که جدا کردن راویان از ایشان، نیاز به پژوهشی ویژه و دامنه‌دار دارد.

بنا بر این، تولد حدیث شیعه در مدینه، دار السنه، است و شیعه پیش از آن که کوفی یا قمی باشد، مدنی است.

نوشتار حاضر، در پی آن است که به عناوین قرآنی این میراث مکتوب در پرتو دو فهرست یاد شده، و گاه برخی آثار دیگر، نظری افکنده، آنها را بررسد. نکته قابل ذکر این است این نوشتار بر «عنوان پژوهی» استوار است و پژوهشی دیگر در این زمینه برای بررسی میراث تفسیری شیعه توجه به محتوای احادیث است که خود، کاری است کارستان و مجال دیگر می‌طلبد.

مفاهیم

پیش از آغاز سخن، سزاست دو مفهوم در این نوشتار را بشناسانیم تا در ادامه بحث را روشن‌تر پیش ببریم.

میراث مکتوب قرآنی شیعه. به هر اثر نوشتاری با موضوع علوم و معارف حدیثی و پیرا حدیثی که با قرآن مرتبط است و خاستگاه آن مدینه، اعم از این که صاحب اثر معصوم علیه السلام باشد یا غیر معصوم،^۱ میراث مکتوب قرآنی شیعه می‌گویند.

راوی مدنی. راوی مدنی دارای دو شاخصه است: حدیث را در مدینه تحمّل کرده باشد و مصدر روایت، معصوم در مدینه باشد. از این رو، ما در هر مورد، راوی بودن هر صاحب اثر مکتوب را از امام حاضر در مدینه بر اساس منابع موجود - که عمدتاً منابع رجالی دسته اول است -، اثبات کرده‌ایم.

از آن جا که این بررسی، ویژه صاحبان آثار مکتوب است، نوشتاری ویژه برای پرداختن به راویان روایات تفسیری ساکن مدینه یا آنان که مدتی را در مدینه ساکن بوده‌اند، مجال دیگری می‌طلبد تا در باره حوزه تفسیری مدینه بتوان روشن‌تر سخن گفت (ر.ک: برخی روایات تفسیری معلی بن خنیس مدنی: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱ ص ۲۷۷؛ ۴۰۹؛ صدوق، ۱۳۹۸ق، ص ۳۵۱؛ همو، ۱۴۰۶ق، ص ۱۲۲).

در این جا پرسش این است که ملاک انتساب هر میراث به مکان چیست؟ آیا ملاک محل زندگی، مکان تولد یا حضور صاحب نوشتار در شهری است که روایت را تحمّل کرده است؟ آیا این حضور باید طولانی باشد یا صرف حضور، کافی است؟ ملاک ما در این نوشتار بر اساس تحمّل روایت در مدینه است. معیار، این است که راوی از امام در مدینه روایت کند و درای اثری مکتوب در حوزه دین باشد.

پرسشی که در این جا ذهن خواننده را به خود مشغول می‌کند، این است که اگر این میراث در حوزه‌های دیگر شیعی چون کوفه، قم و بغداد، مصرف شده باشد، چرا آن را مدنی بدانیم نه کوفی، بغدادی یا قمی؟ آری! درست است که حوزه‌هایی مانند کوفه، از مصرف‌کننده‌های اصلی این میراث است؛ ولی به صرف این که کوفه مصرف‌کننده حدیث مدینه است، یا به تعبیری دیگر، بیشتر زمینه‌های ورود و سبب حدیث اهل بیت را باید در کوفه جست، نه در مدینه؛ چون نمی‌توان از مدینه چشم پوشید؛ چرا که اگر بخواهیم چنین سخن بگوییم، ناچاریم همین سخن را در شأن نزول آیات قرآن هم بگوییم. اگر می‌پذیریم که آیات بسیاری از قرآن، دارای شأن نزول است و شأن نزول هم یاریگر ما در فهم این آیات است، اما «مورد مخصّص نیست» و آیات در حکم قضیه حقیقیه است،

۱. در این مقال فقط به آثار راویان از معصوم پرداخته‌ایم.

چرا این سخن را در باره حدیث نگوییم و با پذیرش تأثیر سبب ورود حدیث در فهم حدیث، باز حدیث را در کوفه منحصر کنیم؟ اگر چنین است که نیست - پس ناچاریم قرآن را هم در شأن نزول هایش حبس کرده، به تاریخی بودن آن نظر دهیم؛ البته ما می‌پذیریم که حدیث، همیشه قضیه حقیقیه نیست و سبب ورود در این موارد کارساز است و «قضیه فی واقعه» بودن برخی احادیث، واقعیتی انکارناپذیر است؛ اما نه به این معنا که به صرف وجود زمینه صدور حدیث در کوفه از مدینه چشم‌پوشی کنیم و برایش نقشی در حدیث در نظر نگیریم که مهم‌ترین نقش در حدیث، از آن معصوم است که در مدینه حضور دارد.

از این رو، برای پاسخ به این پرسش که: «مصدر و منشأ حدیث شیعه کجاست؟»، جز مدینه جوابی نداریم. آری! شیعه از مدینه است؛ چرا که میراث او هم به یمن وجود امامان اهل بیت علیهم‌السلام از همین شهر آغازید و دار السنّه نبوی، در واقع نخستین حوزه زلال حدیثی شیعی است. اگر بخواهیم این واقعیت را نادیده انگاشته، شیعه را پیش از آن که مدنی بدانیم، کوفی بدانیم، باید منتظر این پرسش بود که اگر حدیث شیعه کوفی است، چگونه شیعه مدعی است مذهب خود را از اهل بیت که در مدینه می‌زیسته‌اند، گرفته است؟ نیز گذشتن از این واقعیت، لازمه دیگری نیز دارد و آن این که با انقطاع از مدینه و به تبع آن از اهل بیت علیهم‌السلام زمینه افتراوی وضع حدیث به شیعه را با دست خود، آماده کرده‌ایم.

محدوده زمانی

حد زمانی این پژوهش از زمان حضور رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مدینه تا شهادت امام جواد علیه‌السلام، سال ۲۲۰ هجری است؛ ولی در این میان لازم است سال‌های حضور امیر المؤمنین علیه‌السلام در کوفه، امام کاظم علیه‌السلام در بغداد، امام رضا علیه‌السلام در مرو، استثنا شود.

ما دوره‌های حضور معصومان علیهم‌السلام در مدینه را با توجه به فقدان آثار قرآنی و وجود این آثار از زمان امام سجّاد علیه‌السلام، از نیمه دوم قرن آغاز می‌کنیم.^۱ نیز باید یادآور شویم که در هر دوره، اگر راوی‌ای از دو یا سه امام روایت کند، نام او در ذیل نام امام متقدّم خواهد آمد. از این رو، در هر سه دوره‌ای که در پیش رو می‌آید، آغاز آن دوره روشن است؛ اما پایان آن، با دوره بعد هم‌زمان می‌شود.

دوره اول آثار قرآنی: امام سجّاد علیه‌السلام

۱. البته این بررسی فقط راویان را در نظر دارد و آثار مکتوب منتسب به معصومان را در پژوهشی دیگری می‌گیریم.

آغاز این دوره از نیمه دوم قرن اول است که زمان حیات امام سجّاد علیه السلام است. هر چند پایان آن با دوره های بعد هم‌پوشی دارد.

ابان بن تغلب (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۰) و ابو حمزه ثمالی (همان، ص ۱۱۷) هر دو از سه امام، یعنی امام سجّاد، امام باقر و امام صادق علیهما السلام روایت می‌کنند و به دلیل روایت این دو از امام سجّاد علیه السلام در آغاز ذکر کردیم، هر چند سال وفات آنان نزدیک نیمه قرن دوم است.

ابان (م ۱۴۱ق) سه اثر قرآنی به نام‌های تفسیر غریب القرآن (همان، ص ۱۰؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۴۵، شیخ طوسی تفسیر غریب القرآن را الغریب فی القرآن نام برده است) فضائل (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۱؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۴۶) و قرائتی ویژه از قرآن (همان) دارد.

ثابت بن دینار، ابو حمزه ثمالی (م ۱۵۰) نیز تفسیر القرآن دارد (فهرست نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۱۵؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۰۵)

دوره اول: امام سجّاد علیه السلام

دوره	نام راوی	کتاب تفسیری	کتاب علوم قرآنی
امام سجّاد علیه السلام	ابان بن تغلب (م ۱۴۱)	غریب القرآن	فضائل قرائتی ویژه از قرآن
امام سجّاد علیه السلام	ثابت بن دینار: ابو حمزه ثمالی (م ۱۵۰)	تفسیر القرآن	

دوره دوم: عهد صادقین: امام باقر علیه السلام و امام صادق علیهما السلام

دوران امامت امام باقر علیه السلام و امام صادق علیهما السلام، روزگار اوج حدیث شیعه است. این زمان را در سه بخش پی می‌گیریم: راویان امام باقر علیه السلام، راویان از امام صادق علیهما السلام و راویان مشترک امام باقر، امام صادق و امام کاظم علیهم السلام. راویان مشترک امام صادق علیهما السلام و امام کاظم علیهما السلام را در پایان می‌آوریم. بازه زمانی این دوره از آغازین سال‌های قرن دوم تا ربع پایانی این قرن ادامه دارد.

راوی از امام باقر علیه السلام

تنها راوی تفسیری از امام باقر علیه السلام، زیاد بن منذر ابو الجارود است. هر چند او از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیهما السلام روایت می‌کند و دارای تفسیر قرآن است و سال ۱۴۱ هجری از دنیا رفته است

(ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۹ ص ۱۴۲)؛ اما به دلیل روایت تفسیرش از امام باقر علیه السلام (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۷۰؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۰۳ بسیاری از نقل‌های این تفسیر در تفسیر علی بن ابراهیم قمی آمده است) و سال شهادت امام باقر علیه السلام، یعنی سال ۱۱۴ هجری، وی را راوی از امام باقر علیه السلام دانسته‌ایم.

راوی از امام صادق علیه السلام

محمد بن حسن صیرفی، از اصحاب امام صادق علیه السلام (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۲۷۹) کتاب التحریف و التبديل را نوشت (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۲۶).

عمر بن توبه ابو یحییٰ صنعانی از یاران امام صادق علیه السلام (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۲۵) و نویسنده کتاب فضل انا أنزلناه است. (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۸۴). شیخ طوسی از صنعانی در مورد فضیلت خواندن سوره قدر در شب بیست و سوم رمضان برای کسی که به فضیلت اهل بیت علیهم السلام باورمند است، روایتی را نقل می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۰۰). روایت، نشان از این دارد که این کتاب به مثابه کتاب انا أنزلناه فی لیلة القدر حسن بن عباس بن حریش است (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۶۰؛ ر.ک: طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۳۶) که شامل فضیلت اهل بیت علیهم السلام است. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۴۲، باب «فی شأن انا أنزلناه فی لیلة القدر و تفسیرها»)

عبد الرحمان بن کثیر هاشمی، از یاران امام صادق علیه السلام است (برقی، ۱۳۴۲ش، ص ۱۹). وی کتاب فضل سوره انا أنزلناه را نوشت (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۳۵).

راویان مشترک

راویان مشترک امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام

جابر بن یزید جعفی، از صحابیان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام است. او سال ۱۲۸ یا ۱۳۲ هجری از دنیا رفت (نجاشی، ۱۴۲۴، ص ۱۲۸؛ طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۲۹) طوسی (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۱۶) و نجاشی (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۲۸)، هر دو او را صاحب کتاب تفسیر دانسته‌اند. این تفسیر تا قرن ششم وجود داشته و ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ق) در مناقب آل ابی طالب از آن نقل کرده است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۶۸ و ص ۱۸۸).

محمد بن علی بن ابی شعبه حلبی، از راویان از امام باقر علیه السلام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲ ص ۴۰۶ و ج ۶ ص ۴۰۴ و ج ۷ ص ۴۴۷ و ...) و امام صادق علیه السلام است (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۲۹۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱ ص ۳۶، ۴۰۴؛ ۴۰۵ و ...). او پیش از سال ۱۴۸ هجری از دنیا رفت

(طوسی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۴۸). نجاشی او را دارای کتاب تفسیر دانسته است (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۳۲۵)

محمد بن حسن بن ابی ساره (م پس از ۱۷۰ تا ۱۹۳ق) (وی در زمان خلافت هارون، وفات کرد خلافت او از سال ۱۷۰ هجری آغاز شد و در سال ۱۹۳ هجری با مرگ وی پایان پذیرفت. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۴، ص ۶). بنا بر این، وی قبل از این تاریخ از دنیا رفته است حموی، ۱۴۱۴، ج ۶ ص ۲۴۸۶) ابو جعفر رواسی از امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام روایت می کند. وی استاد کسایی و فزّاء است (زرکلی، ۱۹۸۹م، ج ۶ ص ۲۷۱؛ ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۱۳ ص ۳۵۸) و چهار کتاب به نام های معانی القرآن، اعراب القرآن، الوقف و الابتداء و کتاب الهمز (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۳۲۴)^۱ نوشت. وی در قرائات نیز صاحب نظر بوده است (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۱۳ ص ۳۵۸). گفته شده وی اولین کوفی است که کتابی در نحو نوشت و آن را فیصل نام نهاد. حموی چهار کتاب را به وی نسبت داده که سه تای آن قرآنی است: معانی القرآن، دو کتاب الوقف و الابتداء که یکی کم حجم و دیگری بزرگ تر است. (حموی، ۱۴۱۴ق، ج ۶ ص ۲۴۸۸؛ نیز، ر.ک: ج ۲، ۵۴۱) بدین ترتیب عدد کتاب های قرآنی رواسی با رویکرد ادبی، پنج اثر است؛ چرا که حموی دو کتاب الوقف و الابتداء را به او نسبت داده است.

امام باقر و امام صادق و امام کاظم علیهم السلام

مؤلفان سه کتابی که در باره آنها سخن خواهیم گفت، راوی از این سه امام نیستند؛ اما بیشتر روایات این سه کتاب از ابو بصیر است که او راوی از این سه امام است.

علی بن ابی حمزه بطنانی از امام کاظم علیه السلام و امام صادق علیه السلام روایت می کند و کتاب تفسیر دارد (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۴۹؛ طوسی، ۱۴۲۰م، ص ۲۴۵ و ۳۳۹) او بیشتر احادیث این کتاب را از ابو بصیر روایت می کند (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۴۹). همین قرینه برای بازیابی تفسیر علی بن ابی حمزه بسیار کارگشاست و مراجعه ای گذرا به تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۵۴ و ۱۹۸) و المحاسن برقی (مانند ج ۱ ص ۱۳۶)، این نظر را تقویت می کند. و ابو بصیر یحیی اسدی، راوی از این سه امام است (طوسی، ۱۳۷۳ش ص ۱۴۹؛ ص ۳۲۱؛ ۳۴۶).

وهیب بن حفص، راوی از امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام است و تفسیر القرآن را نوشت. (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۴۳۱). به نظر می رسد بیشتر روایات این تفسیر هم از ابو بصیر است. با توجه به سند نجاشی و اسناد کتاب های حدیثی، این سخن تأیید می شود (برای نمونه، ر.ک: کلینی،

۱. ممکن است تصور شود که عنوان الهمز عام است و لزوماً بر قرآنی بودن کتاب دلالتی ندارد. این سخن درست است؛ اما با توجه به نقلی که طبری از رواسی آورده است، معلوم می شود که رواسی در این کتاب به قرآن هم نظر داشته است (جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲۲ ص ۵).

۱۴۰۷ق، ج ۲ ص ۹۵ و ج ۶ ص ۹۱). ابوصیر یحیی اسدی راوی از این سه امام است (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۴۹، ۳۲۱ و ۳۴۶).

حسن بن علی بن ابی حمزه بطائنی، تنها دو روایت از امام کاظم علیه السلام دارد؛ ولی عمده روایات کتاب فضائل القرآن (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۳۶) وی به ابو بصیر می‌رسد و ابو بصیر یحیی اسدی هم راوی از این سه امام است (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۴۹، ۳۲۱ و ۳۴۶).

از مقایسه اسناد ثواب الأعمال و سند نجاشی به این کتاب، بر می‌آید که این کتاب در اختیار شیخ صدوق بوده است (برای نمونه، ر.ک: صدوق، ۱۴۰۶، ص ۱۰۶ و صفحات دیگر). نیز از اسناد موجود در ثواب الأعمال، روشن می‌شود که حسن بیشتر این کتاب را از پدرش علی و علی از ابو بصیر، روایت می‌کند؛ بنا بر این، ارتباط معناداری میان این کتاب و تفسیر علی بن ابی حمزه وجود دارد.

امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام

منخل بن جمیل از امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام (ابن غضائری، ۱۴۲۲ق، ص ۸۹) روایت می‌کند و کتاب التفسیر دارد. (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۴۲۱).

حسین بن مخارق، از امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام روایت می‌کند (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۱۹۱ و ص ۳۳۵). برخی احتمال داده‌اند وی حدود سال ۲۰۰ هجری از دنیا رفته است (عجری و عزی، ۱۴۲۴ق، ص ۶۰۹). نجاشی کتاب التفسیر و القرائات وی را که کتابی بزرگ بوده بر ابو - الحسن عباس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبد الملک فارسی کاتب، قرائت کرده است (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۴۵) طوسی از این کتاب با عنوان التفسیر، یاد کرده است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۴۸). برخی روایات این تفسیر از طریق تفسیر ابن ماهیار - که بخشی از آن در تأویل الآیات الظاهرة آمده - قابل پی‌گیری است. (برای نمونه، ر.ک: حسینی استرآبادی غروی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۱۸ و ص ۳۳۷).

دوره دوم: امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام

دوره	نام راوی	کتاب تفسیری	کتاب علوم قرآنی
امام باقر علیه السلام	ابوالجارود زیاد بن منذر (م ۱۴۱)	تفسیر ابی الجارود	

	التحريف و التبديل	محمد بن حسن صيرفى	امام صادق عليه السلام
فضل إنا أنزلناه		أبو يحيى عمر بن توبه صنعانى	امام صادق عليه السلام
فضل سورة إنا أنزلناه		عبد الرحمان بن كثير هاشمى	امام صادق عليه السلام
	كتاب التفسير	جابر بن يزيد جعفى (م ١٢٨/١٣٢ق)	امام باقر عليه السلام و امام صادق عليه السلام
	كتاب التفسير	محمد بن على بن أبى شعبه حلبى (م قبل از ١٤٨)	امام باقر عليه السلام و امام صادق عليه السلام
إعراب القرآن؛ الوقف و الابتداء (دو كتاب)؛ كتاب الهمز	معانى القرآن	محمد بن الحسن بن ابى ساره (م ١٧٠ تا ١٩٣)	امام باقر عليه السلام و امام صادق عليه السلام
	التفسير	على بن ابى حمزة بطائنى	امام باقر عليه السلام - امام كاظم عليه السلام
	تفسير القرآن	وّهيب بن حفص	امام باقر عليه السلام - امام كاظم عليه السلام
كتاب فضائل القرآن		حسن بن على بن ابى حمزة بطائنى	امام باقر عليه السلام - امام كاظم عليه السلام
	كتاب التفسير	منخل بن جميل	امام صادق عليه السلام و امام كاظم عليه السلام
القراءات	كتاب التفسير	حصين بن مخارق (م ح ٢٠٠ق)	امام صادق عليه السلام و امام كاظم عليه السلام

دوره سوم: از امام کاظم علیه السلام تا امام جواد علیه السلام

عبد الله بن وضّاح، از راویان امام کاظم علیه السلام بوده، (طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۳۴۰) و کتابی در تفسیر دارد (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۳۴۷).

عیسی بن داوود نجّار، از امام کاظم علیه السلام روایت می‌کند. و دارای کتابی در تفسیر است (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۲۹۴).

یونس بن عبد الرحمان از امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام روایت کرده، دو کتاب تفسیر القرآن و فضل القرآن را نوشته است (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۴۴۶).

حسن بن محبوب (م ۲۲۴ ق) (طوسی، ۱۴۰۹ ق، ص ۵۸۴) از امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام روایت کرده و کتابی در تفسیر نوشته است (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۲۲).

محمد بن خالد برقی، از سه امام، یعنی امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیه السلام روایت می‌کند (طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۳۴۳، ص ۳۶۶ و ص ۳۷۷). التنزیل و التعبير و کتاب التفسیر، از آثار قرآنی اوست (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۳۳۵). به نظر می‌رسد «تعبیر» در این جا به معنای «تأویل» باشد؛ چرا که در کنار تنزیل قرار گرفته و مؤلف قصد داشته تا تنزیل و تأویل را یک جا گرد آورد.

اسماعیل بن مهران، از راویان امام رضا علیه السلام است. (طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۳۵۲؛ نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۲۶). او ثواب القرآن را نوشت (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۳۷؛ نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۲۶) روایاتی که درباره ثواب قرآن و اسماعیل در اسناد آنهاست، در ثواب الأعمال صدوق وجود دارد که به احتمال قوی مصدر اصیل آنها، همین کتاب است (برای نمونه، ر.ک: صدوق، ۱۴۰۶ ق، ص ۱۰۴ و ص ۱۲۵).

حسن بن علی بن فضال (م ۲۲۴ ق) از امام رضا علیه السلام روایت می‌کند (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۲۳؛ طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۳۵۴). وی سه کتاب قرآنی به نام‌های الشواهد من کتاب الله، الناسخ و المنسوخ (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۳۶) و التفسیر دارد (طوسی، ۱۴۲۰ ق، ص ۱۲۳).

دارم بن قبیصه از امام رضا علیه السلام روایت می‌کند. او دو کتاب الناسخ و المنسوخ و الوجوه و النظائر را از امام علیه السلام روایت می‌کند (نجاشی، ۱۴۲۴، ص ۱۶۲).

محمد بن اورمه از امام رضا علیه السلام روایت می‌کند و سه کتاب مرتبط با قرآن به وی نسبت داده شده که عبارت‌اند از: تفسیر الباطن، تفسیر القرآن، و ما نزل فی القرآن فی أمیر المؤمنین علیه السلام. (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۳۲۹). نجاشی (همان) و ابن غضائری (ابن غضائری، ۱۴۲۲، ص ۹۳) در باره انتساب تفسیر الباطن به وی تردید کرده‌اند.

أبو طالب عبد الله بن صلت قمی که از اصحاب امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام است (طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۳۷۶) تفسیری نگاشته است (نجاشی، ۱۴۲۴ ق، ص ۲۱۷).

حسین بن سعید و برادرش حسن که هر دو از راویان امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام هستند (برقی، ۱۳۴۲ش، ص ۵۴ و ۵۶)، مشترکاً کتاب تفسیر دارند (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۵۸؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۴۹).

علی بن اسباط، راوی از امام رضا علیه السلام و امام جواد علیه السلام (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۶۰ و ص ۳۷۶) تفسیری نگاشته است (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۵۲).

احمد بن محمد بن عیسی اشعری، راوی از امام رضا و امام جواد و امام هادی علیه السلام است. او کتابی در ناسخ و منسوخ نوشت (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۸۱؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۶۱).

علی بن مهزیار از امام رضا، جواد و هادی علیه السلام روایت کرده است. او کتاب تفسیر (نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۵۳) و کتاب حروف القرآن را نوشت (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۲۶۵؛ نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۵۳).

محمد بن عیسی بن عبید، از امام رضا، امام جواد و امام هادی علیه السلام روایت کرده (طوسی، ۱۳۷۳ش، ص ۳۶۷ و ۳۹۱؛ نجاشی، ۱۴۲۴ق، ص ۳۳۳) و دارای تفسیر القرآن است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۴۰۲).

حسن بن عباس بن حریش رازی، از اصحاب امام جواد علیه السلام نیز کتاب ثواب انا ازلناه (این کتاب در کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱ ص ۲۴۲ آمده) را نوشت. (نجاشی، ۱۴۲۹ق، ص ۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۱۳۶؛ ابن غضائری، ۱۴۲۲، ص ۵۱).

دوره سوم: از امام کاظم علیه السلام تا امام جواد علیه السلام

دوره	نام راوی	کتاب تفسیری	کتاب علوم قرآنی
امام کاظم علیه السلام	عبد الله بن وضّاح	کتاب التفسیر	
امام کاظم علیه السلام	عیسی بن داوود نجّار	کتاب التفسیر	
امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام	یونس بن عبد الرحمان	تفسیر القرآن	فضل القرآن
امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام	حسن بن محبوب (م ۲۲۴)	التفسیر	

امام کاظم علیہ السلام	محمد بن خالد برقی	کتاب التفسیر	کتاب التنزیل و التعلیل
امام رضا علیہ السلام	اسماعیل بن مهران		ثواب القرآن
امام رضا علیہ السلام	حسن بن علی بن فضال		الشواهد من کتاب اللہ؛ الناسخ و المنسوخ
امام رضا علیہ السلام	دارم بن قبیصہ		الناسخ و المنسوخ؛ الوجوه و النظائر
امام رضا علیہ السلام	محمد بن اورمہ	تفسیر القرآن	کتاب ما نزل فی القرآن فی أمير المؤمنین علیہ السلام
امام رضا علیہ السلام و امام جواد علیہ السلام	عبد اللہ بن صلت ابو طالب قمی	التفسیر	
امام رضا علیہ السلام و امام جواد علیہ السلام	حسین بن سعید و برادرش حسن	التفسیر	
امام رضا علیہ السلام و امام جواد علیہ السلام	علی بن اسباط	التفسیر	
امام رضا علیہ السلام و امام جواد علیہ السلام و امام هادی علیہ السلام	احمد بن محمد بن عیسی		الناسخ و المنسوخ
امام رضا علیہ السلام و امام جواد علیہ السلام و امام هادی علیہ السلام	علی بن مہزیار	التفسیر	حروف القرآن
امام رضا علیہ السلام و امام جواد علیہ السلام و امام هادی علیہ السلام	محمد بن عیسی بن عبید	تفسیر القرآن	
امام جواد علیہ السلام	حسن بن عباس بن حریش		کتاب ثواب إنا أنزلناه

تحلیل^۱

طلیعه عناوین قرآنی شیعی، غریب القرآن، فضائل قرآن و مبحث قرآناات و تفسیر است. همین چهار عنوان، نشان دهندهٔ اهتمام جدی شیعیان به مباحث اصلی تفسیر و علوم قرآن است؛ چرا که نشانگر آن است که شیعه در تصنیف و تألیف آثار قرآنی و تفسیری از پیشگامان بوده است.

ابان بن تغلب، قرائتی ویژه خود دارد. پس از او ابو جعفر رواسی هم در قرآناات، صاحب نظر است و این به این معناست که در قرن دوم، عالمان قرآنی شیعه در این فن صاحب نظر هستند.

جز غریب القرآن ابان بن تغلب، معانی القرآن از ابو جعفر رواسی، اندکی پس از نیمهٔ دوم قرن دوم پدید آمد. با توجه به وجود معانی القرآن فزّاء (۲۰۷مق) و شاگردی فزّاء نزد رواسی، می توان از محتوای این معانی القرآن حدس زد که کتاب رواسی، ساختاری نزدیک به کتاب فزّاء داشته است. کتاب فزّاء، تفسیری از قرآن است (ندیم، بی تا، ج ۱ ص ۷۳) و در بر دارندهٔ مفردات قرآن، اعراب، قرائت و سبب نزول آیات است.

فضائل القرآن هم از تألیفات نخستین است که از ابان، آغاز شده و تا اسماعیل بن مهران از یاران امام رضا علیه السلام با عنوان ثواب القرآن ادامه دارد. در مجموع، چهار کتاب با این عنوان یا مترادف با آن در قرن دوم نوشته شده است.

عنوان تفسیر که از این زمان آغاز می شود، تا آخرین دوره های میراث مدنی حضوری گسترده دارد. بیست تفسیر از میان ۴۳ اثر قرآنی، حاکی از اعتنا به تفسیر و نیاز به آن در میان شیعیان است. عنوان «التحریف و التبديل» نیز در نیمه قرن دوم وجود دارد و همین نشان از واکنش به تحریف است که تعبیری است دیگر از تفسیر به رأی.^۲

عنوان « فضل یا ثواب سوره انا انزلناه » در تصانیف شیعی در این زمان، گزارش شده است. در میان میراث مدنی، سه کتاب با این عنوان با کمی تفاوت در لفظ وجود دارد. مقدار قابل توجهی از کتاب حریش - که یکی از این سه کتاب است -، در کتاب الکافی روایت شده است. روایات این کتاب، شامل فضیلت اهل بیت و ارتباط ویژه شب قدر با اهل بیت است. از این رو، می توان حدس زد که محتوای سایر کتابها نیز همین گونه است. این عنوان از نیمه قرن دوم تا اوایل قرن سوم وجود دارد

۱. این بخش بیشتر به صورت تاریخی بر اساس آنچه گذشت نوشته شده است.

۲. از آن جا که اساساً مکتوبات قدما روایی و موضوع اصلی کتابهایشان، نگارش و یا تنظیم و تنسیق احادیث به صورت باب بندی بوده است، مراد آنان از عنوان تحریف بر نگاشته هایشان، همان معنای اصطلاحی تحریف در متن احادیث است که ظهور در تحریف در معنا و حمل آیات بر خلاف مراد خداوند است (نخجاردگان، ۱۳۸۴ش، ص ۲۰۸).

و حاکی از این است که اعتقاد به ارتباط اهل بیت علیهم السلام با فرشتگان، در این بازه زمانی وجود داشته است.

ابو جعفر رواسی دو کتاب الوقف و الابتداء نوشت. با توجه به این که او قرآنی ویژه در قرآن دارد، به تبع وقف و ابتدای او با قرائتش ارتباطی ویژه خواهد داشت. ممکن است این نوع نگارش‌ها، نشان دهد که شیعیان در وقف و ابتدا برای خود قواعدی غیر از آنچه مشهور بوده، داشته‌اند.

رواسی هم کتابی در مورد همزه دارد. این بحث در قرآن در قرن دوم، محل گفتگو بوده است. برای نمونه امام صادق علیه السلام در حدیثی به آن تصریح کرده است (صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۳۴۴) ابان بن تغلب در این باره سخن گفته است (طوسی، ۱۴۲۰ق، ص ۴۶). احتمال دارد اصحاب در این باره به پیروی از امامان علیهم السلام به آثاری حدیثی در این موضوع پرداخته و نظریه اهل بیت را روشن کرده‌اند. رواسی، اعراب القرآن را در نیمه دوم قرن دوم نوشت و بدین ترتیب، حائز رتبه اولین کتاب شیعی با این عنوان شد (اقبال، ۱۳۸۵ش، ص ۲۰۶).

دارم بن قبیصه الوجوه و النظائر را از امام رضا علیه السلام روایت کرده که نشانگر توجه ویژه امامان شیعه به این موضوع است.

عنوان کتاب ما نزل فی القرآن فی امیر المؤمنین علیه السلام هم در زمره آثار اسباب النزول می‌گنجد که در پایان قرن دوم نوشته شده است.

التنزیل و التعبیر، عنوانی یگانه است که در قرن سوم وجود دارد. با توجه به این که برقی مؤلف این کتاب، خود کتاب تفسیر دارد، به نظر می‌رسد «تعبیر» مرادف با همان «تأویل» است؛ چرا که این دو یعنی تنزیل و تأویل در روایات، کنار هم به کار رفته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۱۳ و ج ۷ ص ۴۴۲).

سه کتاب در مورد ناسخ و منسوخ در قرن سوم وجود دارد که نشان از آن دارد که این موضوع به طور جدی مطرح بوده و شیعیان بدان توجه داشته‌اند و به نقل از امامان خود، چگونگی تشریح در اسلام را بیان کرده‌اند. برای نمونه، نجاشی در شرح حال دارم بن قبیصه تصریح کرده است که او این کتاب را از امام رضا علیه السلام روایت کرده است.

کتابی به نام حروف القرآن هم از علی بن مهزیار، گزارش شده است. بنا بر برخی روایات، منظور از این عنوان، حروف مقطعه است. (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲ ص ۳) که شاید نشان از رویکردی به این مبحث قرآنی در فرآیند قرآن‌پژوهی شیعی داشته باشد.

«الشواهد من کتاب الله» هم عنوان جدیدی است در قرن سوم است که به نظر می‌رسد مباحث لغوی در آن مطرح شده و ادامه «غریب القرآن» است.

مؤلفان قرآنی و مفسران شاخص

سی مؤلف با ۴۳ اثر قرآنی در این حوزه تفسیری حضور دارند. بیشترین آثار، از آن محمّد بن حسن بن ابی ساره، ابو جعفر رواسی است. او با پنج اثر قرآنی، رتبه اول را داراست. دو مؤلف دیگر، یعنی ابان بن تغلب و حسن بن علی بن فضال، هر یک دارای سه اثر قرآنی هستند. محمّد بن اورمه، یونس بن عبد الرحمان، محمّد بن خالد برقی، دارم بن قبیصه و علی بن مهزیار، هر یک دارای دو اثر قرآنی‌اند. ۲۲ مؤلف دیگر هر یک دارای یک اثر هستند.

نتیجه‌گیری

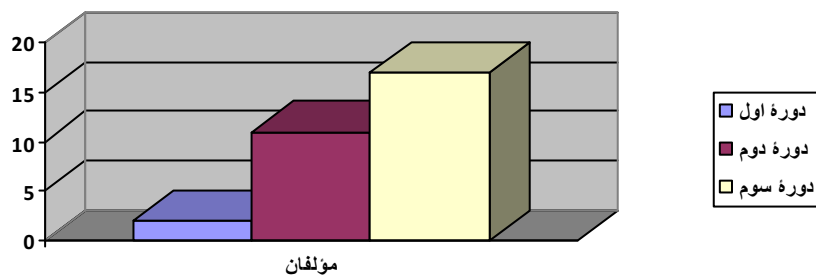
از آغاز تدوین آثار قرآنی در حوزه مدینه تا پایان زمان حضور امامان در مدینه، آثار متفاوت و فراوانی گزارش شده که نشانگر نزاع جامعه شیعی با دیگران در موضوعات مشترک و نیاز آنان به این مباحث است. عنوان‌های به دست آمده چنین‌اند: تفسیر، غریب القرآن، فضائل القرآن، قرائات، معانی القرآن، اعراب القرآن، فضیلت سوره انا انزلناه، التنزیل و التعلیل، ناسخ و منسوخ، وجوه و نظایر، الشواهد من کتاب الله، حروف القرآن، کتاب ما نزل فی القرآن فی امیر المؤمنین علیه السلام، التحریف و التبديل، الوقف و الابتداء.

در مجموع، ۴۳ عنوان مرتبط با قرآن با سی مؤلف که بیست عنوان آن «تفسیر» است، در این حوزه وجود دارد.

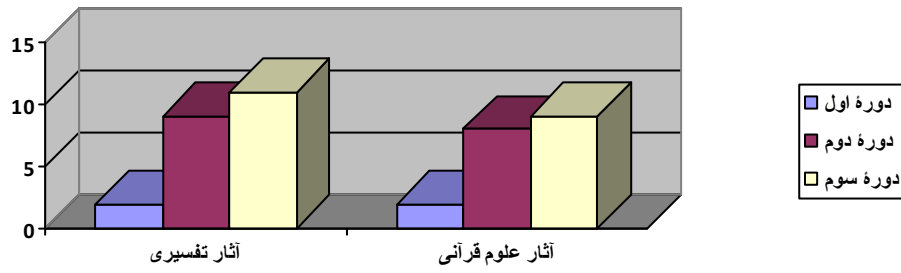
در این میان شیعه در برخی موارد مانند اعراب القرآن، پیش‌گام است.

این آثار علاوه بر این که اهتمام و اعتنای شیعیان به قرآن را نشان می‌دهد، حاکی از آن است که قرآن در دسترس شیعه و مورد استفاده آنان، تفاوتی با قرآن غیر شیعیان نداشته است؛ چرا که برخی از این آثار، مانند کتاب‌های ابان بن تغلب و ابو جعفر رواسی در دسترس همه بوده و اگر از تحریف سخنی در آنها بود، به یقین بازخورد منفی داشت.

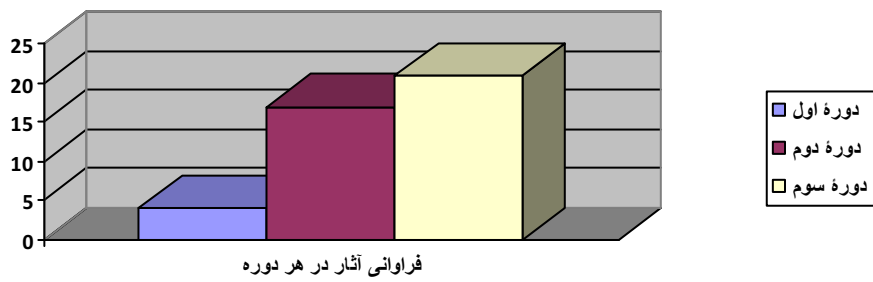
نمودار مؤلفان

نمودار آثار

نمودار فراوانی آثار در هر دوره

کتاب نامه

- ابن بابويه (صدوق)، محمد بن علی، ثواب الأعمال، قم: دار الرضی، ۱۴۰۶ق.
- _____، تحقیق: سید هاشم حسنی تهرانی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۸ق.
- _____، معانی الأخبار، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب عليه السلام، قم: علامه، ۱۳۷۹ق.
- ابن غضائری، احمد بن حسین، الرجال، تحقیق: سید محمد رضا حسینی جلالی، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۲ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر و دار الفکر، ۱۴۱۴ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق: رضا تجدد، بی جا، بی تا.
- _____، فهرست کتب الشیعة و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول، تحقیق: سید عبد العزیز طباطبائی، قم: کتابخانه محقق طباطبائی، ۱۴۲۰ق.
- اقبال، ابراهیم، فرهنگ نامه علوم قرآن، تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۵ش.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد، الرجال، تحقیق: حسن مصطفوی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
- _____، المحاسن، تحقیق: جلال الدین محدث ارموی، قم: اسلامیة، ۱۳۷۱ق.
- حسینی استرآبادی غروی، شرف الدین علی، تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، تحقیق: حسین استاد ولی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۰۹ق.
- حسینی جلالی، سید محمدرضا، تدوین السنة الشریفه، قم: بوستان کتاب، ۱۴۱۸ق/۱۳۷۶ش.
- حموی، یاقوت، معجم الأدباء، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۱۴ق.
- خطیب بغداد، احمد بن علی، تاریخ بغداد، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.

- ذہبی، شمس الدین محمّد بن احمد، تاریخ الإسلام و وفیات المشاہیر و الأعلام، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۱۳ق/۱۹۹۳م.
- زرکلی، خیر الدین بن محمود بن محمّد، الأعلام، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۹م.
- طبرسی، محمّد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۲ق.
- طوسی، محمّد بن حسن، اختیار معرفة الرجال، تحقیق: حسن مصطفوی، مشهد: دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ق.
- طوسی، محمّد بن حسن، تهذیب الأحکام، تحقیق: سیّد حسن موسوی خراسان، تهران: اسلامیہ، ۱۴۰۷ق.
- _____، رجال الطوسی، تحقیق: جواد قیومی اصفہانی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۳ش.
- عجرى، محمّد بن حسن و عزى، عبد الله بن حمود، بغية الطالب في تراجم رجال أمالي أبي طالب (چاپ شده در پایان تیسیر المطالب فی أمالی أبی طالب)، صنعا: موسسه امام زید بن علی، ۱۴۲۴ق.
- عیاشی، محمّد بن مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق: سیّد هاشم رسولی محلاتی، تهران: علمیه، ۱۳۸۰ق.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق: سیّد طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتب، ۱۴۰۴ق.
- کلینی، محمّد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: اسلامیہ، ۱۴۰۷ق.
- نجارزادگان، فتح الله، تحریف ناپذیری قرآن، تهران: مشعر، ۱۳۸۴ش.
- نجاشی، احمد بن علی، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (رجال النجاشی)، تحقیق: سیّد موسی شبیری زنجانی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۲۴ق.